

Bojan JOVANOVIĆ*

PRVA USTANIČKA PUŠKA: VLADO DAPČEVIĆ

ABSTRACT: *The thirteenth of July is a historical theme as well as a historical jubilee. The main intention of this paper is to try to explore it through a biographical prism, namely, through a focused biography and personal contribution of Vlado Dapčević to the Thirteenth of July Uprising. A historical event not only for Montenegrin history, the uprising began on July 13, 1941 between 2 and 3 o'clock in the morning, with an attack by a guerrilla unit of insurgents on the Italian station in Čevo. Dapčević not only participated in, but in fact led this action.*

KEYWORDS: *13th of July, Vlado Dapčević, persona non grata, reconsideration, Čevo*

Trinaestojulski ustanak je veliki datum crnogorske istorije i velika tema crnogorske historiografije. Na ovu temu je napisano i napisaće se dosti-na knjiga, studija, udžbenika i naučnih radova, ali tema – kojoj će se crnogorska historiografija uvijek iznova vraćati – svakako nije simbolički, dočim ni sadržinski, apsolvirana, budući da (makar kako sada izgleda autoru) još postoje neistražena pitanja ili makar potpitanja; ili i dalje imamo *pritisak neodgovorenih pitanja*.

Osnovna intencija ovoga rada je da se u tom proseyu ovoj značajnoj temi intelektualno vrati i da pokuša da je istraži kroz neku vrstu biografske prizme, fokusiranu biografiju i lični doprinos Trinaestojulskome ustan-ku Vlada Dapčevića.¹

* Autor je viši istraživač u Istorijском институту Универзитета Crne Gore.

¹ Osim na relevantnoj literaturi, ovaj rad se zasniva i na činjenici ličnog poznanstva sa Dapčevićem. Autor je krajem marta 1992. u Beogradu imao jedinstvenu priliku i privilegiju druženja s Dapčevićem, tokom višednevnih razgovora čiji je dio objavljen kao novinski intervj u (*Posljednji mohikanac, Monitor, Titograd, 10. april 1992*). U to vrijeme i već odrani-je (naime od 1969. g. od kada su mu belgijske vlasti odobrile stalni boravak) on je inače ži-ivio u Briselu, tamo je zasnovao porodicu. Prije toga je 1988. godine amnestiran i protjeran iz Jugoslavije, a početkom 1990-ih prećutno mu je odobren povremeni dolazak u zemlju. Naši razgovori su se nastavili i narednih mjeseci.

Pripreme za ustanak

Iste godine kada je Rusiju zadesila katastrofa tako nazvane oktobarske revolucije, Vladimir Vlado Dapčević je rođen u selu Ljubotinj, opština Cetinje. Kako kaže, „već u šestom razredu gimnazije potpuno sam se osjećao komunistom. Jednostavno, smatrao sam sebe komunistom, iako tada nisam znao da već postoje organizacije komunista“.²

Prema vlastitoj tvrdnji, od 1933. na Cetinju je član Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), a 1934. član (ilegalne) Komunističke partije Jugoslavije (KPJ).³

Važio je Dapčević kao hrabar borac ali i kao nedisciplinovan i često je dolazio u sukob sa partijskim rukovodstvom, kako prije rata, tako i tokom i posle rata. Ovo će, kao što je poznato, kulminirati tokom sukoba sa Informbiroom.⁴

Možemo kazati, reklo bi se u njegovom maniru, nikada nije revidirao. „Sva ona hapšenja, batinanja, mučenja, ni najmanje me nisu obeshrabrivala. Naprotiv. To me je čeličilo. Bilo je to, u izvjesnom smislu, pitanje časti. Bio sam uvijek spreman i sposoban za nova, veća iskušenja. To ti je bila neka vrsta psihičkog treninga. Kao kod fudbala: što više treniraš, više možeš“.⁵

² Slavko Ćuruvija, *Ibeovac: Ja Vlado Dapčević*, Beograd, 1990. g.

³ Milija Stanišić, *Kadrovi revolucije: Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOR-u naroda i narodnosti Jugoslavije 1941-1945*, Titograd, 1984. Tu se, međutim, tvrdi sljedeće: „Vladimir Vlado Dapčević... Član je SKOJ-a od 1937, a član KPJ od oktobra 1940. godine“, str. 118.

⁴ Kao što je poznato, neposredno po izbijanju sukoba Jugoslavije i SSSR-a (11/12. avgusta 1948. g.) s dvojicom drugih Crnogoraca, generalima Arsom Jovanovićem i Brankom Kađom Petričevićem, pokušava u oficirskoj uniformi da ilegalno pređe granicu i emigrira u Rumuniju, koja je satelit SSSR-a. Jugoslovenski graničari ubijaju Jovanovića, Petričevića hapse a Dapčević se uspijeva vratiti i prikriti u Beogradu. Uhapšen je iste godine u ponovljenom pokušaju bjekstva, sada na mađarskoj granici. U pritvoru je bio 22 mjeseca.

Osuđen je 1950. na 20 godina. Brat Milutin i sestra Danica takođe su se izjasnili za Informbiro. Dapčević je uhapšen i protjeran na Goli otok. Ukupno, proveo je u zatvorima više od dvadeset godina.

Do 6. decembra 1956. u logorima Stara Gradiška, Goli otok, Bileća podnio je i preživio najgore psiho-fizičke torture. Po amnestiji, zaposlio se kao niži službenik u Beogradu. S grupom istomišljenika, mahom Crnogoraca, 1958. ilegalno bježi u Albaniju, a odatle u SSSR. Tamo okuplja 1962. dobrovoljce za odlazak na Kubu, kako bi ratovali s Amerikancima, ali im sovjetske vlasti to nijesu dozvolile. Boravi 1964–1965. u Odesi, radeći na disertaciji o radničkom pokretu Jugoslavije.

SSSR napušta 1966. i preko Bukurešta – u tamošnjoj belgijskoj ambasadi dobija privremenu vizu – odlazi u Zapadnu Evropu. Preživljava radeći teške fizičke poslove (Belgija, Francuska, Švajcarska, Holandija, Austrija). Povezuje se s radikalnim marksističko-lenjinističkim partijama Zapadne Evrope, održava veze i s „ibeovcima“ u Istočnoj Evropi. U Briselu se vjenčao s Mišlin, postao belgijski državljanin; dobili su ćerku Milenu.

⁵ S. Ćuruvija, str. 37.

Učestvuje 1935. u partijskim demonstracijama i tuči s žandarmerijom na Cetinju, zbog čega biva pritvoren mjesec dana. Školovanje nastavlja u Podgorici, Nikšiću i Prizrenu, ali zbog komunističke aktivnosti biva isključen iz svih gimnazija Kraljevine Jugoslavije.⁶ Organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju.⁷ Učesnik demonstracija na Belvederu 26. juna 1936. godine.⁸ Uhapšen zbog pokušaja da kao dobrovoljac ilegalno otputuje u Španiju radi učešća u tamošnjem građanskom ratu na strani republikanaca.⁹ Uhapšen je s lažnim pasošem pod imenom Josip Lukić (april 1938. g.).¹⁰

Dobija dozvolu da polaže maturu u Kotoru i upisuje se na Tehnički fakultet u Beogradu. Organizuje ćelije KPJ među studentima; ranjen u sukobima s „ljotičevcima“.¹¹

Kako ističe, „najsrećniji period mog života bio je od trideset treće, kada su me kao šesnaestogodišnjaka primili u Partiju, do četrdeset prve godine. Živio sam najpunijim životom“.¹²

Premda, njegov odnos prema partijskoj organizaciji i njenim rukovodiocima nikada nije bio idolopoklonički, tako je bilo već poslije nekoliko godina početnog zanosa. „...Devetsto četrdesete učestvovao sam u radu dva plenuma Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. Već tada sam vidio da su u Partiji počele neke intrige, karijerizam, neke svinjarije koje su mene prosto zaprepašćivale“.¹³

Po bombardovanju Beograda 6. aprila 1941. vraća se u Crnu Goru. Osobito nakon sastanka PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak u Veljem Brdu od 24. aprila, pripremanje oružanog ustanka je intenzivirano i ulazi u

⁶ U policijskom kartonu o Dapčeviću je 5. aprila 1938. upisana sljedeća karakteristika: „Poznat je kao vrlo opasni komunistički propagator, pa je zbog ilegalnog komunističkog rada među đacima isteran sa svih gimnazija kod nas“. Izvor:

^{6a}<https://crvena.org/2019/09/26/vlado-dapcevic-policijski-karton-iz-1938-godine>

⁷ S. Ćuruvija, *n.d.* str. 26.

⁸ *Isto*, str. 28.

⁹ *Isto*, str. 32-34.

¹⁰ To je bio drugi put da je bio uhapšen zbog iste stvari. U martu 1937. g. biva uhapšen u okolini Bara, kada je pokušao da se sa grupom kompartijaca ukrca na strani parobrod i to kao dobrovoljci španske republikanske vlade. Kako čitamo „suden je po zakonu U.U. presudom broj 152-38 i presudom broj 300-38 sa po deset dana zatvora“. Takode, „prijavom iste Uprave policije broj 300 od 22. 1. 1938. prijavljen je bio sudu za zaštitu države u Beogradu zbog čitanja, posjedovanja i širenja ilegalnih letaka i pokušaja ubistva organa vlasti“.

Vlado Dapčević, policijski karton iz 1938. godine, <https://crvena.org/2019/09/26/vlado-dapcevic-policijski-karton-iz-1938-godine>

¹¹ *Studenti Beogradskog univerziteta 1838-1941*, Univerzitetski odbor za proslavu 50 godina SKJ i SKOJ, Beograd, 1971, str. 434. „22-27. oktobar 1940. Napad ljotičevaca na Tehnički fakultet i Studentski dom... Tada su teže ranjeni... Vlado Dapčević...“

¹² S. Ćuruvija, str. 37.

¹³ *Isto*, str. 45.

završnu fazu u svim krajevima. „Na Cetinje je“, svjedoči Dapčević, „kao instruktor Pokrajinskog komiteta, sa neograničenim ovlaštenjima, bio poslat Bajo Sekulić¹⁴; on me je poslao u Katunsku nahiju da, kako je rekao, ‘donesem vreću novih članova Partije i napravim jaku partijsku organizaciju...’¹⁵

O tome čitamo i iz drugog izvora: „U Katunskoj nahiji, s obzirom na teškoće oko rukovođenja tamošnjim partijskim organizacijama, koje su bile malobrojne i kao takve raspoređene na relativno širokom prostoru, Mjesni komitet je odredio posebno lice za partijskog instruktora i na tu dužnost delegirao Vlada Dapčevića“.¹⁶ On je potom tamošnju „organizaciju stavio u stanje mobilizacije i neposredne pripreme za oružani ustanak“¹⁷.

Dalje, kako se navodi u crnogorskoj istoriografiji iz doba socijalizma, „u blizini Lješeva Stupa, održan je 12. jula sastanak Međuopštinskog biroa partijskih ćelija iz Čeva, Bjelica i Cuca. Sekretar biroa, Blagota Mićunović, tom je prilikom upoznao članove biroa o direktivi Mjesnog komiteta KPJ Cetinje o otpočinjanju oružane borbe protiv okupatora. Na sastanku je razrađen plan napada na neprijateljsku posadu u Čevu“.¹⁸ Batrić Jovanović precizira da je sastanak održan „izjutra 12. jula u jednom kamenjaru kod Lješeva Stupa, u Bjelicama, kome su prisustvovali: Vlado Dapčević...“¹⁹ Jedan od učesnika tog sastanka, Vukašin Mićunović²⁰, opisuje sastanak: „Prvo što moramo učiniti jeste da likvidiramo posade na Čevu. Odobrismo mu glasom ili pokretom... Mislim da Čevo treba napasti sa svake strane... Napad se mora izvršiti u zoru, a dan ne čeka... Brzo se dogovorismo ko gdje da ide i koga da obavijesti“.²¹

A Dapčević o tome: „Dobili smo zadatak da napadnemo karabinjere i žandarmerijske stanice sa teritorije Katunske nahije“.²² Ukupne od KPJ planirane ustaničke snage za napad na Italijane na Čevu su „oko 150 gerilaca“.²³ Prema nekim procjenama, „na Čevu se nalazilo 10 karabinjera i 5 žandarma;

¹⁴ Boško Đuričković, *O datumu održavanja sastanka PK KPJ u julu 1941*, „Istorijski zapisi“, I/1980, Titograd, 1980, str. 131. Za instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ, Baja Sekulića (1913–1942, narodni heroj), autor navodi da je, par dana uoči ustanka, imenovan i za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Cetinje.

¹⁵ S. Ćuruvija, n.d. str. 65. „Danonoćno sam organizovao, razgovarao sa ljudima i uspjeli smo da učvrstimo postojeće i stvorimo nove partijske i skojevske organizacije“.

¹⁶ Đuro Vujović, *Lovčenski NOP odred i njegovo područje u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, Cetinje, 1976, str. 29.

¹⁷ S. Ćuruvija, str. 65.

¹⁸ Zoran Lakić, *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori, 1941-1945: hronologija događaja*, Titograd, 1963, str. 37.

¹⁹ Batrić Jovanović, *Trinaestojulski ustanak*, Titograd, 1984, str. 89.

²⁰ Vukašin Mićunović (1919-2005), general-major Jugoslovenske narodne armije, potom državni i partijski funkcioner, književnik i publicista.

²¹ Vukašin Mićunović, *Stvari*, Titograd, 1973, str. 111.

²² S. Ćuruvija, str. 66.

²³ Špiro Lagator, Milorad Vučinić, *Savo Burić: Legenda o ratniku*, Cetinje, 1973, str. 41.

oko 80 pripadnika crnih košulja, koji su se stacionirali na Čevu, bili su 12. jula povučeni na Cetinje povodom saziva ‘Crnogorskog sabora’²⁴. Dapčević saopštava kako su 12. jula 1941, ispovjeste se netačno, procijenili da je na Čevu „oko trideset karabinjera i nekoliko žandarma“.²⁵

Kada svjedoči o ustanku, Dapčević smatra da je pripremljen nekako više na brzinu i veli sljedeće: „Ovo ti pričam da bi shvatio koliko smo mi naivni bili. Mi smo pred rat čak i običan štrajk mjesecima pripremali, a u oružani ustanak smo ovako ušli“.²⁶ Po njemu, „ustanak je organizovan diletantski“.²⁷

Kako bilo, prema Dapčevićevom svjedočanstvu, ustanak u Crnoj Gori je neposredno otpočeo na sljedeći način.

„Opkolili smo u obliku potkovice školu-kasarnu i presjekli telefonske veze sa Cetinjem. Ja sam se nalazio iznad škole, kraj jedne crkvice... Po kuriru sam ostalima poručio: ja pucam prvi. Kad čuju pušku, neka svi pucaju preko krova. Ako se ne predaju, drugi metak u krov, ako se ni poslije toga ne predaju – onda u prozore“. Navodi da su Aleksandar Aco Vukotić²⁸ i Nikola Popović²⁹ bili neposredno uz njega.³⁰ Dalje: „Podigoh pušku“, svjedoči Dapčević, „i rekoh Nikoli i Acu: ‘Ajde, sa srećom, da počnemo!’ Tad je opalila prva puška u Crnoj Gori.“³¹

Nakon toga, „svi zapucaše, al’ Talijani se ne predaju. Opalismo u krov. Opet ništa. Počeše i oni da pucaju kroz prozore. Porazbijasmo sva stakla na onim prozorima, al’ Talijani se i dalje ne predaju. Bijaše već svanu-

²⁴ Batrić Jovanović, *Crna Gora u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, I, Beograd, str. 94.

²⁵ S. Ćuruvija, str. 66.

²⁶ *Isto*, str. 68.

²⁷ *Isto*, str. 57.

²⁸ Aleksandar Vukotić (1920–1976), general-potpukovnik Jugoslovenske narodne armije.

²⁹ Nikola Popović (1916–2005), narodni heroj, general-major Jugoslovenske narodne armije. Sin brigadira Krsta Z. Popovića.

³⁰ S. Ćuruvija, str. 68.

³¹ *Isto*, str. 68.

lo. Vidim ja ide Andro Lompar i pravo onim Talijanima. Odjednom, poče da viče: 'Vlado, oni su spremni da se predaju, ako im ostavimo oružje i pustimo ih da idu na Cetinje.' Kako da im ostavimo oružje, pa mi smo ih zbog toga i napali! U jednoj ruci sam držao kragujevačku bombu, u drugoj ruci pištolj. Sletim dolje među Talijane, i viknem: 'Ruke uvis!' Kako sam izgledao, ne znam, ali znam da su svi digli ruke uvis'. Pogledam: samo devetoro Talijana! A mi očekivali bar trideset. Doduše, toliko ih je i bilo, ali su pret hodne večeri otišli na Cetinje radi one crnogorske skupštine koja je proglašavala nezavisnost³².

O ovome je jedan drugi neposredan akter, V. Mićunović, zapisao: „Na poziv za predaju, ciknu usamljen i tanak pucanj. Pršte cigle i stakla. Plotuni prelijeću do Lisca i Kopitnika, planina među čijim padinama i leži Čevo. Nama se čini da se i brda tresu, da je sve živo u njima ustalo i da nam pomaže. U jednom mahu pomislih da taj odjek ide čak do Rusije.“³³

Da, doista, ustanički plotuni s Čeva su i doslovno daleko odjeknuli i „kada su 13. jula odjekivali pucnji u Lastvi Čevskoj (Srez cetinjski), odmah je iz susedne opštine Pješivci upućena patrola da izvidi šta se to kod Čeva dogodilo. Po povratku patrola je obavestila partijsko rukovodstvo da su gerilske jedinice sa područja čevske opštine napale i razoružale neprijateljsku posadu na Čevu. Seljaci iz okolnih sela pucali su u znak veselja zbog uspeha u prvoj akciji“.³⁴

Ka rekonsideraciji i rekonstrukciji

Naravno, kada je riječ o Dapčevićevom svjedočenju, uzetom u konsideraciju i rekonsideraciju i kao ignorisanom istorijskom izvoru, ovdje se namah postavlja podrazumijevajuće pitanje: Da li istorijska fakta i historiografske reference podupiru dato viđenje - iznijetu ličnu reminiscenciju? Da li je ona objektivna?

Ko, gdje, kada i kako? Doista, kako je u realnom vremenu i prostoru izgledao početak ustanka? I može li se u naše vrijeme na ovo odgovoriti u smislu jednog utoljujućeg, konačnog odgovora?

Ograničenja tome su sada već i biološka. Prije svega, danas u Crnoj Gori više nema živih boraca, direktnih aktera ustanka od 13. jula. No, ograničenja su takođe i ideološka. Možda je dovoljno da se pojasni ili podsjeti da je decenijama nakon 1948. Dapčević, faktički, slovio za državnog neprijatelja. S tim u vezi manje je poznato, recimo, kako je u Belgiji 1973. izbjegao pokušaj likvidacije od strane jugoslovenske tajne službe.³⁵

³² *Isto*, str. 68.

³³ V. Mićunović, *n.d.* str. 118.

³⁴ Gojko Miljanić, *Nikšićki NOP odred*, Nikšić, 1970, str. 57.

³⁵ „Jugoslawien: Im Nebel“, „Der Spiegel“, nr. 5, Hamburg, 1978. „Kada se bivši Titov pu-

Kada je 1975. g. bio u posjeti Rumuniji, kidnapovan je iz hotela u Bukureštu u kojem je odsjeo. Tom prilikom su ubijena dva njegova druga, Đ. Stojanović i A. Opojević. Naime, „on je otišao u glavni grad Rumunije imajući povjerenja u njegove sovjetske pokrovitelje, međutim ne uzimajući u obzir odlične odnose između Tita i ‘conducatora’, Nikolaja Čaušeskua, i između Udbe i lokalne Securitate. Nakon kidnapovanja bio je transportovan u Beograd, gdje je bio osuđen na smrt - kazna je kasnije preinačena na dvadeset godina zatvora - zbog ilegalnog prelaska granice i djelovanja protiv države podrškom secesije Kosova i Makedonije i pokušaja njihovog ujedinjenja sa Albanijom”.³⁶

Čitamo da su „rumunske vlasti saradivale sa jugoslovenskim u namamljivanju Dapčevića iz njegovog doma u Belgiji u Bukurešt, gdje je navodno bio zgrabljen od strane jugoslovenskih agenata prošlog avgusta“.³⁷ Bio je optužen za „organizovanje ilegalne Jugoslovenske komunističke partije s ciljem rušenja Titove vlade i za zahtijevanje podjele zemlje“.³⁸

Kada je novinar Slavko Ćuruvija za list „Borba“ 1987. g. pripremao feljton o političkim zatvorenicima u SFRJ i istoimenu emisiju za beogradsku televiziju, kako kaže, „nisam čak znao ni da li je živ“.

Takoreći, Dapčević kao da postoji tek od 1948. godine. Po tome je i najpoznatiji (tako da i naslov knjige, odnosno biografije, koju ovdje, maltene, otkrivamo kao istorijski izvor, ukazuje na njega kao na „ibeovca“). Pitanje utvrđivanja i potvrđivanja njegove realne uloge u ustanku – te da li je prva ustanička puška – mislimo, povezano je i s pitanjem da li je na neki način u pitanju istorijska, historiografska i ideološka *persona non grata*. Josip Broz 2. novembra 1952. g. u referatu na 6. Kongresu KPJ (od tada Saveza komunista Jugoslavije) poimenično navodi Dapčevića u grupi agenata sovjetske komunističke partije SKP(b)³⁹, koje je NKVD, služba bezbjednosti SSSR-a⁴⁰, tvrdi – zavrbovala.⁴¹ Čini se barem od tada oso-

---

kovnik (Vlado Dapčević) preselio u Brisel, Beograd je po njega poslao atentatora Slobodana Mitrića, zvanog ‘Bobi karate’”. Hans Peter Rullmann, „Assassinations Commissioned by Belgrade: Documentation about the Belgrade Murder Apparatus”, Ost-Diens, 1981, p. 38. „Prema sopstvenim izjavama, Mitrić je po nalogu UDBe ostvario kontakte s Titovim protivnikom Vladom Dapčevićem, koji je živio u Briselu”.

³⁶ Jozef Pirjevec, *Tito and his comrades*, The University of Wisconsin Press, 2018, p. 413.

³⁷ Dapčević, Tito Foe Seized in '75, Gets 20 Years in Yugoslav Trial, *The New York Times*, July 6, 1976.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ Svesavezna komunistička partija (boljševika), izvorno Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков), službeni naziv od 1925. do 1952. godine.

⁴⁰ Народный комиссариат внутренних дел (НКВД).

⁴¹ *Izbor iz djela: Radnička klasa i Savez komunista Jugoslavije, 1926-1977*, Sarajevo, 1977, str. 273. „Odmah poslije Kongresa [5. kongres KPJ, 21-28. jul, Beograd – prim] otkrilo se da je rukovodstvo SKP (b) imalo u redovima naše Partije nekoliko svojih agenata, kao što su bili Arso Jovanović, Radonja Golubović, Vlado Dapčević... koji su bili zavrbovani od NKVD-a i od kojih su neki imali zadaću da na Kongresu istupe protiv politike CK KPJ”.

bito, Dapčević je izvan fokusa. Maltene, stiče se utisak kao da je u tome iz-brisan.⁴²

Dočim, jednostavnije je odgovoriti na pitanja: *gdje i kada*. U nedjelju, 13. jula 1941, zavisno od različitih izvora između 2 i 3 sata izjutra, upravo na Čevu... tamo i tada su *de facto* ispljeni **prvi hici** Trinaestojulskoga ustanka.⁴³

Kako o tome – tražeći odgovor – zainteresovano čitamo, *prva ustanička puška u cetinjskom srezu pukla je u Čevu 13. jula u ranim jutarnjim časovima. Gerilski odredi sa užeg prostora Katunske nahije, pošto su prethodno na nekoliko mjesta porušili komunikaciju Cetinje-Čevo-Danilovgrad i prekinuli telefonsku liniju Cetinje-Čevo, stigli su nadomak Čeva oko ponoći između 12. i 13. jula, a zatim su se uputili ka zgradama bivše osnovne škole i žandarmerijske stanice koje je neprijatelj bio pretvorio u svoje kasarne. U 2,30 časa gerilci su opalili prve plotune na neprijatelja. Pošto je neprijateljska posada ćutala, plotuni su ponovljeni, a zatim je jedan gerilac na italijanskom jeziku pozvao Italijane na predaju. Na to su oni odgovorili isticanjem bijele zastave.*⁴⁴

Dalje čitamo: „Ubrzo zatim u Čevu se okupilo oko 150 seljaka, kojima su Blagota Mićunović i Vlado Dapčević održali govore i pozvali ih da se pridruže oružanoj borbi protiv okupatora“.⁴⁵

Kasnije u toku dana, toga prvoga dana ustanka, „u Čevu je uspostavljena neka vrsta komande mjesta i za komandanta postavljen Aleksandar Aco Vukotić ... Poslije toga gerilski odredi su se uputili ka Cetinju i uz put razoružali žandarmerijsku stanicu u Resni. Čeklički gerilci su još prije toga razoružali posadu od osam karabinjera i žandarma, koja se nalazila na njihovoj teritoriji. Tokom dana zarobljena su još četiri italijanska vojnika koji su došli jednim kamionom iz Cetinja radi popravljavanja telefonske linije, kao i druga dva vojnika koji su iz istog pravca došli triciklom kao patrola“.⁴⁶ Zatim,

⁴² Svakako, ovdje istraživač lako može pasti u iskušenje da u vezi sa Dapčevićem razmišlja ili pomišlja u smislu te iz-brisanosti, drugim riječima onoga što neki autori u vezi sa staljinizmom, opet, nazivaju retuširanje. Naime, „tokom velikih čistki, koje su bješnjele kasnih 1930-ih, pojavio se novi oblik falsifikovanja... Fotografije za publikacije su bile retuširane i restrukturirane pomoću sprejeva sa bojom i skalpela kako bi se postiglo da nekad poznate ličnosti nestanu“ (David King, *The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, New York: Metropolitan Books, 1997, p. 7). Međutim, takva „pukovnik nestaje“ pomišljanja, barem kada je u pitanju ovaj zbor i zbornik, prvo prosto izlaze izvan opsega autorske ambicije, rokova i zamisli ovoga rada.

⁴³ U izvještaju Mjesnog komiteta KPJ Cetinje od kraja jula 1941 a u vezi sa izdavanjem direktiva partijskim organizacijama uoči ustanka, veli se da je opštinskom birou Katunske nahije naloženo da likvidira okupatorsku posadu na Čevu (Ђуро Вујовић, стр. 98, ф. 29).

⁴⁴ Исто, стр. 42.

⁴⁵ Исто, стр. 42.

⁴⁶ Исто, стр. 42.

„predveče su gerilski odredi iz Katunske nahije, kojima se u međuvremenu pridružio veći broj seljaka, pretežno iz Čeklića, zauzeli položaj na sektoru Čekanje-Dubovnik. U cilju objedinjavanja komande nad ovim snagama formirana je Komanda sektora, u koju su ušli Mihailo Vicković, Vlado Mićunović i Vlado Dapčević”.⁴⁷

Blažo Jovanović⁴⁸ uspostavlja ovakav hronološki redosljed ustanaka, tj. lokacija ustaničkih akcija: „Tako su u zoru 13. jula zapucale puške na Čevu, Virpazaru i Pavlovoj Strani”.⁴⁹ Ili: „Prve ustaničke puške 13. jula 1941. godine na Čevu, Virpazaru i Rijeci Crnojevića odjeknule su crnogorskom obalom, kanjonima, ravnica i planinskim klancima”.⁵⁰ Isto saopštava i na drugom mjestu.⁵¹ Isto i Andrija Mugoša⁵²: „Prva puška je pukla na Čevu i u Virpazaru”...⁵³ Čevo se kao lokacija prvih ustaničkih pušaka pominje i u drugoj historiografskoj literaturi. „Prve oslobodilačke puške zapucale su u ranu zoru 13. jula na području Okružnog komiteta Cetinje, i to: na Čevu...”⁵⁴ „Opšteg narodnog ustanka – 13. jula, pred zoru, u Crnoj Gori su otpočele oružane akcije. Tada su ustanici Katunske nahije napali Čevo, a crmnički gerilski odredi Virpazar”.⁵⁵ „Crnogorski ustanici napali italijanske posade na Čevu i u Virpazaru”.⁵⁶ „Oružana borba je počela 13. jula (Dan ustanaka naroda Crne Gore) napadom partizana na Čevo i Virpazar, a narednih dana prerasla je u opšti ustanak crnogorskog naroda”.⁵⁷ Savo Orović, general-pukovnik: „Noću između 12. i 13. jula izvršen je napad na Italijane u Crnoj Gori, najpre na Čevu i Virpazaru”.⁵⁸ „Trinaestog jula 1941. godine, kada je počeo ustanak crnogorskog naroda, prve ustaničke puške pukle su u cetinjskoj op-

⁴⁷ *Исцо*, стр. 42.

⁴⁸ Blažo Jovanović (1907–1976), narodni heroj, istaknuti partijski, vojni i državni funkcioner, potom predsjednik Ustavnog suda Jugoslavije.

⁴⁹ Blažo Jovanović, *Izabrani radovi: Narodnooslobodilački rat i revolucija*, I, Titograd, 1983, str. 421.

⁵⁰ *Isto*, str. 426.

⁵¹ Blažo Jovanović, *Izabrani radovi: Organizacija i razvoj SK Crne Gore*, II, Titograd, 1983, str. 80. „Prve oslobodilačke puške zapucale su u ranu zoru 13. jula na području Okružnog komiteta – Cetinje, i to: na Čevu...”

⁵² Andrija Mugoša (1910-2006), narodni heroj, pored ostaloga bio je 1963-67. predsjednik Skupštine SR Crne Gore.

⁵³ *Kazivanje Andrije Mugoše, Matica*, proljeće 2013, str. 461.

⁵⁴ *Stvaranje i razvoj Jugoslovenske armije*, III, *Glavna politička uprava Jugoslovenske armije*, Beograd, 1952, str. 13.

⁵⁵ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, I, grupa autora, Vojni istorijski Institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1957, str. 69.

⁵⁶ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, II, grupa autora, *Vojni istorijski Institut Jugoslovenske narodne armije*, Beograd, 1958, str. 658.

⁵⁷ *Pregled istorije jugoslovenskih naroda: Od 1849. do 1959*, II, *Zavod za izdavanje udžbenika*, Beograd, 1960, str. 207.

⁵⁸ Savo Orović, *Ratni dnevnik, 1941-1945: sa priložima i komentarima*, 1972, str. 96.

štini; na Čevu...⁵⁹ „Prva ustanička puška u cetinjskom srezu pukla je u Čevu 13. jula u ranim jutarnjim časovima”.⁶⁰ „Prve oslobodilačke puške zapucale su u ranu zoru 13. jula na području Okružnog komiteta – Cetinje, i to: na Čevu...“⁶¹ itd.⁶²

K tome, manje je poznato, spomen-ploča, postavljena nakon rata na školi u Čevu, sadrži sljedeći natpis: „Ovdje su 13. jula 1941. godine na poziv KPJ partizanski borci Čeva, Cuca i Bjelica **ispalili prve oslobodilačke puške u Crnoj Gori** na fašističkog okupatora“.

„Ono što si gledao u filmu ‘13. jul’, to je bio ovaj naš napad na školu na Čevu i na karabinjere“, kazao je Dapčević 1989. u Briselu Slavku Ćuruviji. U igranom filmu „13. jul“ prikazan je prvi ustanički oružani napad – noćno opkoljavanje neimenovanoga sela i kratkotrajno puškaranje oko jedne zgrade, nakon čega se Italijani predaju isturajući bijelu zastavu kroz prozor.⁶³

Kada se vremenski najpribližnije desio početak oružanoga napada? Uključujući prethodno širu blokadu prilaznih pravaca za Čevo, akcija je počela u ponoć, naime „u 24 časa 12. jula gerilske snage su opkolile Čevo“.⁶⁴ Navodi se da je „odred iz Čeklića prekinuo telegrafsko-telefonske linije na putu Čevo-Cetinje. Iste noći ovaj odred je napravio prepreke na putu kod Simunje i Čekanja, čime je onemogućio prolaz neprijateljskoj motorizaciji prema Čevu“.⁶⁵ Podsjetimo da i prema drugom izvoru, „gerilski odredi sa

⁵⁹ Dušan J. Martinović, *Cetinje: postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977, str. 117.

⁶⁰ Đ. Vujović, *n.d.* str. 42.

⁶¹ *Prvi (osnivački) kongres Komunističke Partije Crne Gore: dokumenti*, grupa autora, *Istorijski institut SR Crne Gore – Marksistički centar CK SK Crne Gore*, Titograd, 1988, str. 84.

⁶² U historiografiji i publicističkoj literaturi navodi se Virpazar, tada takođe u Srezu cetinjskom, kao lokacija na kojoj je započeo Trineštojlski ustanak, ili makar u isto vrijeme kad i na Čevu. Takve tvrdnje se objavljuju učestalije od 1960-ih. Na prirodnoj stijeni koja se uzdiže iznad Virpazara, otkriven je 1964. spomenik u bronzi koji predstavlja ratnika s razvijenim zastavama i oružjem. Ispod njega je crna mermerna ploča dimenzija 80x40 cm sa natpisom: „Crmnica svojim sinovima i kćerima palim u Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji ‘41 - ‘45”. Spomenik je finansiran donacijama Crmničana uz pomoć društvene zajednice. Bez sumnje, akcija na Virpazaru 13. jula 1941. je po svim parametrima veća od one na Čevu, uključujući broj angažovanih ustanika i uporniji, višesatni oružani otpor italijanske posade. No, naravno to ne mijenja jasnu činjenicu da su ipak na Čevu odjeknule prve ustaničke puške.

⁶³ *Trinaesti jul* je snimljen 1982. godine. Reditelj Radomir Šaranović, scenaristi: Ratko Đurović, Milo Đukanović, Mirko Kovač, Borislav Pekić. Proizvodnja: *Zeta film*, Budva. Trajanje: 120 minuta.

⁶⁴ Ba. Jovanović, *Crna Gora u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, str. 94. Opkoljavanje su izvršili „sa sjevera i zapada Cucki gerilski odred pod komandom Nikole Popovića, sa juga Bjelički pod komandom Blaža Popivode, sa istoka Velestovsko-zagrebsko-markovinski pod komandom Blagote Mićunovića i Ubalski odred sa istoka”.

⁶⁵ Z. Lakić, *n.d.* str. 40.

užeg prostora Katunske nahije, pošto su prethodno na nekoliko mjesta porušili komunikaciju Cetinje-Čevo-Danilovgrad i prekinuli telefonsku liniju Cetinje-Čevo, stigli su nadomak Čeva oko ponoći između 12. i 13. jula, a zatim su se uputili ka zgradama bivše osnovne škole i žandarmerijske stanice koje je neprijatelj bio pretvorio u svoje kasarne⁶⁶. „Prvi napad na okupatora u sreću izvršen je na Čevu, 13. jula negdje oko dva sata ujutru“⁶⁷. Još jednom, Đ. Vujović piše: „U 2,30 časa gerilci su opalili prve plotune na neprijatelja“⁶⁸.

Prema pisanju dnevnog lista *Pobjeda*, riječ je tu bila o proslavi tada sedmogodišnjice ustanka, „omladinci sa Meteriza, iz Riječke nahije, znali su da je ustanak zakazan za trinaesti juli. Tog dana, rano ujutru, blizu Rijeke Crnojevića naišao je italijanski major sa dva oficira i deset vojnika. Gerilaca je bilo svega pet. Oni donose odluku da ih pobiju iako nije bilo još 9 sati ujutro. Ubili su majora i jednog kapetana, a ostali su se predali“.

Onda, odmah u sljedećoj rečenici, nastavlja se ovako: „Na Čevu je već noću između 12. i 13. jula bila likvidirana italijanska posada“⁶⁹.

*

Tako ugrubo i u najvažnijem izgleda *mikrofaktografija*, nalaz ovog istraživanja, svjedočenje o početku, odnosno sâmom početku, ustanka crnogorskog naroda, iznijeto najprije od najneposrednijeg aktera.⁷⁰

Generalno, velikom uspjehu ustanika, kako na Čevu tako i ustanka u cjelini, doprinijela je neka vrsta nespremnosti okupacionih snaga, okupator nije očekivao ono što se dogodilo i njegov „starješinski kadar nije ni slutio šta mu sve ustanici spremaju“⁷¹. Takođe, kako se ukazuje, ustanak je bio i fiasco njihove dotadašnje politike u i prema Crnoj Gori.⁷² Osim toga, ukoliko se i u smislu svake eventualnosti mogao očekivati neki vid ustanka, sigurno da se nije mogao očekivati tako masovan ustanak. „Trinaestog jula u Rim su, iz časa u čas, pristizale dramatične vijesti o masovnom ustanku u Crnoj Gori. Za državni vrh fašističke Italije bio je to grom iz vedra neba“⁷³.

⁶⁶ Đ. Vujović, *n.d.* str. 42.

⁶⁷ *Ustanak naroda Jugoslavije, 1941: zbornik*, grupa autora, Beograd, 1963, str. 61.

⁶⁸ Đ. Vujović, *n.d.* str. 42.

⁶⁹ *Да живи Тринаести јули - празник побједа црногорског народа*, Пobjеда, број 165, Цетиње, уторак 13 јула 1948 (насловна страна).

⁷⁰ V. Mićunović, *n.d.* str. 118. O predaji ustanicima članova posade na Čevu, ovaj autor-svjedok zapisuje: „Lica im kao okrečene vočke. Iz stegnutog grla jedva im izađe pokoja riječ. Izlaze iz kasarne ne znajući šta će sa rukama. Neki bi ih podigli, ali im padaju gaće. ‘Abasso Musolini!’ – viknu neko”.

⁷¹ Милија Станишић, *Дубински слојеви Тринаестојулског устанка у Црној Гори*, *Историјски институт Црне Горе*, Подгорица, 2005, стр. 68.

⁷² Doduše, treba pomenuti i to da su i sami ustanici bili iznenađeni masovnošću mobilizacije i uspjehom ustanka.

⁷³ *Исто*, стр. 76.

Već nakon svega par dana nakon izbijanja ustanka „oko 32.000 boraca sručilo se snagom gorske bujice na iznenađene Italijane i porazilo ih. Bio je to masovni juriš na okupatora“.⁷⁴ U takvoj situaciji i pri takvom razvoju događaja okupator je pokazivao znake panike. „Crnogorski se ustanak širi i dobija sve veće razmjere. Kad stvar ne bi imala duboko i gorko značenje, bila bi smiješna, jer zapravo danas se vodi rat između Italije i Crne Gore. Nadajmo se da će naši vojnici sami izaći na kraj s ustanicima i da nećemo biti prisiljeni da tražimo njemačku pomoć“.⁷⁵

Retalijativna reakcija Italije bila je brutalna i „odmah po izbijanju ustanka u Crnoj Gori italijanska Vrhovna komanda donijela je odluku o mjera za njegovo gušenje“.⁷⁶ Želeći da spriječe da se gerilski rat ugnijezdi i proširi i da unište žarišta ustanka, „Italijani su uložili maksimalan napor da što prije prikupe i aktiviraju snage za gušenje ustanka u Crnoj Gori, računajući da će time preduhitriti Njemce da se eventualno umiješaju u razrješavanje crnogorskog problema. Sa svoje strane, Ministarstvo spoljnih poslova Italije obavijestilo je svoje poslanstvo u Beogradu da je ‘akcija komunistička predmet posebne pažnje vojnih vlasti, koje su pristupile energičnoj akciji čišćenja u Crnoj Gori’“.⁷⁷

Kao odgovor na ustanak i ustaničke vojne uspjehe, Musolini je ukinuo Civilni komesarijat za Crnu Goru i naredio da Pircio Biroli preuzme civilnu i vojnu vlast u Crnoj Gori. Ovaj je 26. jula preuzeo vojnu i civilnu upravu nad Crnom Gorom i „uživajući veliko povjerenje italijanske vlade i Vrhovne komande, on je kreirao politiku i u najvećoj mjeri inicirao vojne i političke mjere okupacione vlasti na veliku štetu interesa crnogorskog naroda“.⁷⁸ Na ustanike i Crnu Goru je krenula ofanziva Italijana kao reakcija na ustanak. Operativno, cilj italijanske vojske bio je ponovno osvajanje ali i izvršavanja kaznene ekspedicije.

Kakva je bila realnost te reokupacije i kaznene ekspedicije može se vidjeti i po tome što je na smrt strijeljanjem bila osuđena i majka Vlada Dapčevića, naime, „nije prošlo ni dva sata kako smo otpratili one Talijane, kad eto ti dvije drugarice sa Cetinja: jedna Biljanović, druga Ivanović. Skojevke obadvije. Nekako se provukle, došle i donijele jednu objavu skinutu sa stuba na Cetinju, kojom se narod poziva na Cetinje da prisustvuje strijeljanju Milice Dapčević! Moje majke. Zamisli. A ja puštam Talijane po Bajovim direktivama! Prvo su je osudili na smrt. Tad im je rekla: ‘Ponosim se što sam stala na mušku stopu’ – razumiješ, što je pošla muškim putem – ‘imam četiri sina

⁷⁴ Исто, стр. 72.

⁷⁵ Исто, стр. 77.

⁷⁶ Исто, стр. 71.

⁷⁷ Исто, стр. 69.

⁷⁸ Исто, стр. 120.

i znam da će me lijepo osvetiti.' Povelj su je na strijeljanje. Žene plaču, a ona ni riječi. U posljednjem trenutku promijeniše joj kaznu u trideset godina zatvora. Ni danas ne znam zašto su to uradili. Možda zato što je bila bliska rođaka Jeleni, kraljici talijanskoj. Valjda je neko rekao onim oficirima. A, možda, i zato što su znali da Peko i ja komandujemo po jednim dijelom ustanka, pa se bojali strašne osvete. Ja vjerujem da je drugi razlog pretegao, a da je prvi bio dobar izgovor⁷⁹.

U prvom naletu italijanske ofanzive bilo je mnoštvo takvih primjera represalija i brutalne odmazde. Onda, „u prvoj polovini avgusta Biroli je inicirao postupke smanjenja obima represalija nad stanovništvom. S tim u vezi je i ukidanje vanrednih vojnih ratnih sudova⁸⁰ da bi tako i na druge načine „ubijedili Crnogorce da im zaista želimo dobro“⁸¹. Takođe, pojedine grupe Crnogoraca su puštene iz internacije, odnosno iz logora u Albaniji.

Okupacioni guverner je 31. oktobra objavio diplomatski proglas Crnogorcima u kojem je kao najvažnije obećana abolicija svim ustanicima koji budu vratili oružje. Proglas se obraća „svim onim elementima koji se još nalaze van zakona“ i „crnogorskom narodu da se vrati kući i preda oružje italijanskim vlastima“ – ukoliko ostave oružje, vrate se kućama i nastave miran život obećava im se abolicija te puštanje na slobodu nakon 30 dana i interniranih Crnogoraca i Crnogorki.

Dalje u proglasu okupacioni guverner veli da „...ipak moj vojnički ponos i ugled, kao i nevine žrtve moje mile vojske, ne mogu mi dozvoliti da i najglavnijim podstrekačima pobune od 13. jula o.g. oprostim. *Stoga se od opšteg oprostaja isključuju...*“⁸² slijede imena 26 ustanika, partizanskih boraca i rukovodilaca. Među njima, pored Puniše Perovića, Blaža Jovanovića, Veliše Lekovića, Blaža Orlandića, Vukmana Kruščića, Nikole Lekića, Janka Lopičića, Peka Dapčevića, Milovana Đilasa... nalazilo se i ime Vlada Dapčevića.⁸³

Zaključak:

Trinaesti jul je (i dalje) istorijska tema, a ne dakle tek istorijski jubilej. Ovaj rad je najčitljiviji u obliku podsjećanja na jednog (zaboravljenog) revolucionara i osobenu ličnost, Vlada Dapčevića, možemo reći portret i podsjećanje. Dapčević je učestvovao i imao važnu ulogu u organizaciji tri-

⁷⁹ S. Ćuruvija, str. 72-73.

⁸⁰ Ђ. Вујовић, стр. 121.

⁸¹ Исто, стр. 122.

⁸² Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije: 1941-1942, III, knj. 4, Beograd, 1953, str. 437.

⁸³ Isto, str. 438; takođe: Ђ. Вујовић, стр. 171. (ф. 142).

naestojulskog ustanka u cetinjskom srezu. Prva ustanička puška je pukla na Čevu, prema različitim izvorima između 2 i 3 časa ujutru, napadom na italijansku postaju, upravo na teritoriji tog sreza. Dapčević, kako se u radu pokazuje, neposredno rukovodi tom oružanom akcijom na Čevu – kojom je ovaj veliki ustanak i otpočeo. Tako ugrubo i u najvažnijem izgleda mikrofaktografija, nalaz ovog istraživanja, svjedočenje o početku, odnosno samom početku, ustanka crnogorskog naroda, iznijeto najprije od najneposrednijeg aktera.

Bojan JOVANOVIĆ

THE FIRST INSURGENT RIFLE - VLADO DAPČEVIĆ

Summary

The July 13 uprising is a great date in Montenegrin history and a great theme of Montenegrin historiography. Many books, studies, textbooks and scientific papers have been and will be written on this topic. Yet, it could be said that the topic - to which Montenegrin historiography will always return - is not exhausted a topic, since (at least as it seems to the author now) there are unexplored questions or at least sub-questions; or we still have the pressure of unanswered questions. Once again, the Thirteenth of July is (still) a historical theme and not just a historical jubilee. The main intention of this paper is to return to this important topic intellectually and to try to explore it through a kind of biographical prism, namely, through a focused biography and personal contribution to the Thirteenth July Uprising of revolutionary Vlado Dapcevic.

Literatura:

- Ćuruvija Slavko, *Ibeovac: Ja Vlado Dapčević*, Beograd, 1990.
 Dapcevic, *Tito Foe Seized in '75, Gets 20 Years in Yugoslav Trial*, *The New York Times*, July 6, 1976.
Да живи тринаести јул - празник победа црногорског народа, Победа, број 165, Цетиње, уторак 13. јула 1948.
 Đuričković Boško, *O datumu održavanja sastanka PK KPJ u julu 1941*, *Istorijski zapisi*, I/1980, Titograd, 1980.
Izbor iz djela: Radnička klasa i Savez komunista Jugoslavije, 1926–1977, Sarajevo, 1977.
 Jovanović Blažo, *Izabrani radovi: Organizacija i razvoj SK Crne Gore*, II, Titograd, 1983.

- Jovanović Batrić, *Crna Gora u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji I*, Beograd, 1960.
- Jovanović Batrić, *Trinaestojulski ustanak*, Titograd, 1984.
- „Jugoslawien: Im Nebel”, *Der Spiegel*, nr. 5, Hamburg, 1978.
- Kazivanje Andrije Mugoše*, *Matica*, proljeće 2013.
- King David, *THE COMMISSAR VANISHES: The Falsification of Photographs and Art in Stalin’s Russia*, New York: *Metropolitan Books*, 1997.
- Lagator Špiro, Milorad Vučinić, *Savo Burić: Legenda o ratniku*, Cetinje, 1973.
- Lakić Zoran, *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori, 1941-1945: hronologija događaja*, Titograd, 1963.
- Martinović Dušan, J., *Cetinje: postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977.
- Miljanić Gojko, *Nikšićki NOP odred*, Nikšić, 1970.
- Mićunović Vukašin, *Stvari*, Titograd, 1973.
- Orović Savo, *Ratni dnevnik, 1941–1945: sa priložima i komentarima*, 1972.
- Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945*, I, grupa autora, *Vojni istorijski Institut Jugoslovenske narodne armije*, Beograd, 1957.
- Pirjevec Joze, *Tito and his comrades*, The University of Wisconsin Press, 2018.
- Pregled istorije jugoslovenskih naroda: Od 1849. do 1959*, II, *Zavod za izdavanje udžbenika*, Beograd, 1960.
- Prvi (osnivački) kongres Komunističke partije Crne Gore: dokumenti, grupa autora, Istorijski institut SR Crne Gore –Marksistički centar CK SK Crne Gore*, Titograd, 1988.
- Rullmann Peter Hans, „Assassinations Commissioned by Belgrade: Documentation about the Belgrade Murder Apparatus”, Ost-Diens, 1981.
- Станишић Милија, *Дубински слојеви тринаестојулског устанка у Црној Гори*, *Историјски институт Црне Горе*, Подгорица, 2005.
- Stanišić Milija, *Kadrovi revolucije: Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOR-u naroda i narodnosti Jugoslavije 1941–1945*, Titograd, 1984.
- Stvaranje i razvoj Jugoslovenske armije*, III, *Glavna politička uprava Jugoslovenske armije*, Beograd, 1952.
- Studenti Beogradskog univerziteta 1838–1941*, *Univerzitetski odbor za proslavu 50 godina SKJ i SKOJ*, Beograd, 1971.
- Vlado Dapčević, policijski karton iz 1938. godine,
<https://crvena.org/2019/09/26/vlado-dapcevic-policijski-karton-iz-1938-godine>
- Вујовић Ђуро, *ЛОВЋЕНСКИ НОП ОДРЕД И ЊЕГОВО ПОДРУЧЈЕ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ 1941–1945*, *ОБОД, ЦЕТИЊЕ*, 1976.
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije: 1941–1942*, III, knj. 4, Beograd, 1953.